

BESZÉLGETÉSEK A MÁR NEM LÉTEZŐRŐL ÉS A MÉG NEM LÉTEZŐRŐL

(Aleksa Đilas: *Razgovori za Jugoslaviju*. Novi Sad, Prometej 1993.)

Rövid időn belül immár harmadik jelentős kötetével lépett az olvasóközönség elé Aleksa Đilas, az ismert szociológus és történész, de lássuk, mi avatja az előző két kötetét is fontossá. Az 1990-ben kiadott *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija* (Beograd, Književne novine, 1990.) lényegét tekintve átfogó jugoszlávságtörténet. Az egy évvel később megjelent, általa szerkesztett kötet, a *Srpsko pitanje* (Beograd, Politika, 1991.) a szerbséget, a szerb értelmiséget leginkább foglalkoztató kérdésekről szóló válogatott tanulmányokból, a legkülönbözőbb nézetet vallók írásaiból állt össze, legyen elég itt csak Aleksa Đilas, Milovan Đilas, Dobrica Ćosić és Mihailo Marković nevére utalunk. Đilas tudatosan vállalja itt fel a nézetkülönbségek, az eltérő irányzatok ütköztetését, nem titkolva, hogy párbeszédre, egymás véleményének minél jobb megismerésére, a más vélemény tolerálására törekszik, mintegy követendő példát mutatva. Jelenlegi kötete, amely nem önálló írásokat, hanem az egykori jugoszláviai újságoknak adott interjúkat tartalmaz, egyfajta vegyülete az előző két kötetnek: visszanyúl a jugoszlávság eszméjéhez, Jugoszláviához, és a történész helyett a liberális demokrata gondolkodó fejt ki benne nézeteit, javaslatait.

A *Razgovori za Jugoslaviju* időrendi sorrendben dolgozza fel Đilas interjúit. A kezdőpontot jelentő 1990. augusztusi Nedeljna borba-interjú és a végpont, a Monitornak adott 1991. októberi nyilatkozat közötti rövid periódusban Đilas 14 alkalommal fejtette ki véleményét a válság kibontakozásáról, a múlt hibáiról, a jelenről és a várható eseményekről. E beszélgetések olvastán mindenki végiggondolhatja az elmúlt két év eseményeit, felidézheti, hogy vajon látta-e előre az ország előtt álló vészterhes hónapokat. Fejtegetései azért is figyelemkeltőek, mert emigránsként egészen más hatások érték őt Nyugat-Európában, mintha Jugoszláviában maradt volna, de évtizedes emigrációja sem feledtette el vele hazája sorsát, gondjait. Habár áttanulmányozta a jugoszláviai népek nacionalizmusainak történetét és ideológiáját, mentes maradt mindenféle nacionalista beütéstől.

Származása folytán Aleksa Đilas eleve sajátos szemszögből figyelte a titói Jugoszláviát. Apja, Milovan Đilas félreállítása, majd bebörtönzése

ellenzéki gondolkodóvá formálta, aki a titói rendszer legnagyobb értékének a jugoszlávság egyfajta képviselőjét, a nemzeti elnyomás hiányát tartotta, legnagyobb hiányosságaként pedig az autoritárius berendezkedést, az ideológiai megkötöttséget, az egyéni szabadság hiányát és a különböző szabadságjogok csorbultságát ítélte meg. Londoni tanulmányai idején főleg a *Naša reč*ben publikál, először álnéven, azután saját nevén, aminek következményeként több mint tíz évig nem térhet haza. Írásaiban bírálja Tito külpolitikáját, valamint kiáll a véleményszabadság mellett, így később kissé keserűen kell megállapítania, hogy akiknek az érdekében igaz demokrataként szót emelt, azok nagy része hangos nacionalistává vált. Mint ez legújabb könyvéből is kiderül, már akkor is a kommunista rendszer békés, folyamatos átalakítása mellett teszi le voksát, ellenzi a kommunizmusnak antikommunizmusba történő átcsapását és egy új, nacionalista alapokon nyugvó, autoritárius rendszerbe való átfordulását.

A *Razgovori za Jugoslaviju* bizonyos értelemben az *Osporavana zemlja* folytatásának is tekinthető. E kétségbe vont ország történelmét végiggondolva Đilas arra a megállapításra jut, hogy a jugoszlavizmus olyan érték, amely a háborús időkben is képes fennmaradni. Számára a jugoszlávság olyan ideológia, amely a délszláv népek származásának, nyelvének, hagyományainak rokonságát, hasonlatosságát hangsúlyozza, előbbre helyezve ezt a gazdasági egymásrautaltság és a politikai érdekközösség egyébként fontos szempontjainál, vagy más ideológiai szempontoknál. Đilas egyúttal hangsúlyozza a Jugoszlávia létrejövetelkor megfogalmazott elvárásokat, és rámutat a különböző nézeteltérések okaira. Aláhúzza, hogy a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot a szerbek minden szerb lakta terület egyesítéseként élték meg, míg a horvátok, a horvát nemzeti ideológia céljainak megfelelően, a középkori horvát királyság területi visszaállítását kívánták elérni, s ezért eleve bizonyos fenntartásokkal éltek a délszláv államot illetően. Đilas továbbá az államirányításban megvalósuló szerb dominanciával, a délszláv királyság rövid fennállásával és a liberális-demokratikus kormányzási formák hiányával indokolja Jugoszlávia két világháború közötti történetének sikertelenségét. A titói Jugoszláviát az ideológiai tényezők miatt marasztalja el, még ha Tito világháborús érdemeit és Sztálinnal szembeni fellépésének jogosságát elismeri is, ugyanakkor semmi pozitívumot nem lát Tito utolsó 15 évében, és ezúttal is hangsúlyozza a kormányzási formák hiányosságait.

Jugoszlávia fennmaradását taglalva kifejti, hogy bár nem tartaná helyesnek bizonyos népek kiválását, igazából csak két nép kiválási kísérlete vagy szándéka jelentené Jugoszlávia végét: ez pedig a két legnagyobb nemzet, a szerb és a horvát. (Meggjegyzendő, hogy 1990 nyarán Đilas még úgy véli, hogy a szlovén és horvát kiválás nem okozza Jugoszlávia szétesését, mivel négy köztársaság még mindig marad Jugoszláviában. 1991-re már eljut addig, hogy Jugoszlávia mellett Nagy-Szerbia és Nagy-Horvátország veszélyéről beszéljen.) Szerinte mind Szlovénia, mind Macedónia, sőt még az albánok lakta Kosovo és a vegyes lakosságú Vajdaság

elszakadását is túlélne a délszláv államszövetség, a szerbek vagy a horvátok kiválási szándéka azonban egy következményeiben rendkívül súlyos polgárháborúhoz vezetne. Az elszakadással kapcsolatban Đilas azt az álláspontot képviseli, hogy egy kapcsolatnak csak úgy van értelme, ha önkéntes, azaz mindenkinek meg kell adni a kiválás jogát. Ugyanakkor elengedhetetlennek tartja a kiválás formáinak pontos rögzítését, és ragaszkodik e formák betartásához. Szerinte a kiválás idejének ily módon való meghosszabbítása csökkentené az elszakadással járó fájdalmakat. Szükségesnek tartja bizonyos kötelező erejű kötelezettségek teljesítését is, amelyek nélkül a kiválni szándékozó részek nem nyerhetnek elismerést (például a kisebbségek helyzetének a nemzetközi jogok értelmében való szabályozása). A jövő kérdését érinti az a jóslata, miszerint a kiválás után az elszakadt területeken meg fog erősödni a jugoszlávágtudat, az összetartozás érzése. Ennek az elképzelésének ma még ellentmond a valóság.

Érdekes megfigyelni, hogy Jugoszlávia sorsát illetően Đilas az érzelmi és az észérvek közül az előbbit választja: számára Jugoszlávia egységének a fenntartása fő cél, ezért el sem tudja képzelni Makedónia függetlenségét, amelyet szerinte rövid távon megfojtana a szerb, albán és bolgár nacionalizmus. Ilyen értelemben az adott szituációban nem ismeri el a különböző jugoszláviai népek önrendelkezési, illetve elszakadási jogát (hiszen nem korlátozták az előbbieken említett formai elvárások és követelmények), és hangsúlyozza, hogy e népek kiválási szándéka csak a nacionalista propagandák eredménye, amelyek közé (ideértve az egykori Jugoszlávia területén létező összes nacionalizmust) egyenlőségelet tesz. 1991 végén azonban már demokratiként elismeri a különböző délszláv népek elszakadási jogát, még ha igazából nem is tud érte lelkesedni. Az elismerés mellett felhívja a figyelmet mindazokra a veszélyekre, amelyek az elszakadással együttjárhatnak (a nacionalizmusok belső logikájából és a pillanatnyi közös ellenség képének későbbi halványodásából következően): a xenofóbiára, a szomszédok iránti ellenséges viselkedésre, a magábefordulás eshetőségére, a provincializmusra és a legrosszabb értelemben vett jobboldaliság megerősödésére. Utolsó interjúiban már továbblép, és figyelmeztet a további kisállamosodási tendenciák veszélyére, amely a krajínák formájában mára testet is öltött.

Jugoszlávia további létezésének lehetséges formáit vizsgálva Đilas negatívan vélekedik a konföderatív berendezkedésről, de véleményét igazából nem tudja alátámasztani, hiszen az egymással jó viszonyban lévő szomszédok között elvileg létezhet jól működő konföderáció. A konföderációt kitalációnak minősíti, rejtett hátsó szándékot lát benne, a teljes elszakadás paravánjaként értelmezi, amely mögül idővel új köntösbe öltöztetett országok léphetnek elő. Ez az értelmezés érvényes ugyan a szlovén és horvát önállóság híveire 1990-91-ben, de nem feltétlenül igaz teoretikusan.

Jugoszlávia (mint eszme és ország) iránti elkötelezettként (jugoszlávnak tartja magát, nem pedig Crna Gora-inak vagy szerbnek) és valamilyest elfogult személyként alaposan túlbecsüli a jugoszlávágtudat erejét, és

mellőzi a nacionalista mozgalmak, ideológia és propaganda hatékonyságát. Ezt a tévedését 1991 végére Đilas maga is kénytelen belátni. Ugyanígy alábecsüli a nacionalizmus erejét Boszniát illetően, és olyan, mára teljesen idealisztikusnak tűnő feltételezést tesz, miszerint a bosnyákok lesznek az összekötő kapocs Bosznia számára. Azzal végképp nem számol (igaz, nem is számolhatott még akkor), hogy mára különválnak egy bosnyák és egy muzulmán érdekeket képviselő csoport, de közülük az előbbinek ténylegesen nincs is politikai képviselete. Érdekes itt összevetni a történész és a politikus Đilas véleményét. Tisztában van a nacionalizmus ideológiájával, ezt bizonyítja az *Osporavana zemlja* is, ugyanakkor a nacionalizmusok mechanikáját illetően vagy meglepően tájékozatlan, vagy félretájékozott, vagy naiv. Inkább olyasmiket valószínűsít, amiket ő maga látni szeretne, a valóság azonban mésképp működik. Tévedésének valószínűleg tápot ad évtizedes távolléte ugyanúgy, mint Nyugat-Európa akkori véleménye, amely az adott pillanatban a fennálló Jugoszláviát ismerte el, s vonakodott megváltoztatni véleményét a létrejövő kisállamok javára. Ugyanígy az erősödő nacionalizmus időszakában furcsán hat az az álláspontja, hogy a szerbhorvát vagy horvátszerb nyelvet jugoszlávnak kellene nevezni. Hogy érdeklődése csak elvi síkon fogalmazódik meg a nacionalizmusokkal kapcsolatban, biznyság rá saját vallomása, miszerint apjához képest sokkal kisebb gondot fordított volna a belső határok megállapítására 1945-ben. Az a kijelentése pedig 1991 júniusában, hogy Jugoszláviában nemzeti kérdés („ha ezen egy nép elnyomását, jogfosztottságát vagy a felette való dominanciát értjük”) nem létezik, több, mint furcsa, egyszerűen érthetetlen. Ugyanakkor (1991-ben) az ő szerkesztésében jelenik meg a *Srpsko pitanje* című tanulmányválogatás! A belső határok kérdését szintén Jugoszlávia további létezése zálogának tekinti, teljes joggal hangsúlyozva, hogy a határok megváltoztatása olyan belső viszályokat és értelmetlen háborúkat robbanthatna ki, amelyek következményei beláthatatlanok.

Igen sajátosan értelmezi Slobodan Milošević politikai lényegét is: képtelen különválasztani a jugoszlávságot az e jelszó mögé bújtatott nagyszerb érdekektől, illetve nem figyel fel a fokozatos nacionalizálódásra (lásd az első választások pártprogramjait). Kifejti, hogy a kommunistáknak hatalmuk megtartása érdekében változtatniuk kellett ideológiájukon, a liberalizmus hagyományainak gyengesége miatt tehát logikus volt, hogy a nacionalizmushoz nyúltak vissza, amely ráadásul ugyanúgy a kollektívumot helyezte előtérbe az egyénnel szemben, mint a kommunizmus. De nem szögezi le elég határozottan, hogy az ellenzék gyengüléséhez az is nagymértékben hozzájárult, hogy Milošević pártja fokozatosan átvette a nacionalista ellenzék programpontjait, ezáltal is megfosztva az ellenzéki pártokat lehetséges szavazóbázisuk egy részétől, másrészt pedig az elektronikus sajtó monopóliuma a volt Jugoszlávia egyes utódországaiban komolytalanná tett olyan, nyugaton igen fontos és komolyan vett kategóriákat és fogalmakat, mint a szabad választások.

A jugoszláv felbomlás kérdéséhez való viszonyulásában figyelhető meg Đilas másik igen jelentős tévedése: ez pedig a hadsereg megítélése, valószínű azonban, hogy igazából e tévedéséért sem lehet igazán elmarasztalni. Đilas feltételezi 1991-es interjúiban, hogy a hadsereg lesz az a tényező (utolsó jugoszláv intézményként), amely a paramilitáris egységek felfegyverzését megakadályozza, és fellép Jugoszlávia egysége érdekében. Véleménye szerint a legfontosabb teendő a hadseregnek a kommunistáktól való megtisztítása, s ami mosolyfakasztónak tűnik az adott, véresen kokmoly helyzetben: például a vörös csillagtól való megszabadulás. Abban igaza van, hogy a hadseregnek nem szabad a politikai életbe beavatkoznia (bár vezetősége mindenütt a legreakciósabb politikai eszmékkel azonosul), miként abban is, hogy demokratikus rendszerű hadseregre van szükség. Ha interjúi időbelileg tovább folytatódna, Đilas nyilván rövid távon maga is elismerné a hadsereggel kapcsolatos jóhiszeműségét. Ugyanakkor helyesen látja az értelmiség szerepét a nacionalista propaganda kifejlődésében, és maga is olyan utat szab meg, amely a tisztességes továbblépés elengedhetetlen feltétele. A saját nemzettel és a saját történelemmel, az elkövetett hibákkal való maradéktalan szembenézés igényét fogalmazza meg, bármily fájdalmas is e szembesülés, mert szerinte az európai értelmiséghez való tartozásnak ez elengedhetetlen feltétele.

1991 végén Đilas már látja a jugoszlávság elerőtlenedését, a nacionalizmusok térnyerését, mégis kitart azon véleménye mellett, hogy a jugoszlávság fokozatosan meg fog erősödni az új helyzetben, a kisállami státus és az elszigeteltség által okozott nehézségek ellenére is. Nem részletezi azonban, hogy a jugoszlávság mely változata adhat új válaszokat a status quo által feltett kérdésekre. Nem kapunk pontos képet arról, hogy a jugoszlávság mely értelmezése vagy pozitívuma tűnik Đilas számlára továbbélésre alkalmasnak: vajon a jugoszlavizmus hasonlóság- és összetartozás-eszméje, mely valamely formát majd csak fel fog venni (de miféle jugoszlávság az, amely elvan szlovének, horvátok, makedónok és /horribile dictu!/ bolgárok nélkül, de albánokkal együtt?); a területi egységre épülő-e, amely 70 év létezését és két felbomlást ér meg (Đilast olvasva ezt tarthatjuk a legkevésbé valószínűnek); az elért eredményeket tekintsük-e alapnak (lásd például a sokáig igen elfogadható életszínvonalat); a biz-tonságérzetet adó „birodalmat” (ez szintén elég valószínűtlennek tűnik); a gazdasági és más érdekek diktálta közös hazát; egy átideologizált történeti mítosz későbbi újramegvalósulását (ennek értelmetlenségéről nem is beszélve)? Đilas gondolatmenetéből arra következtethetünk, hogy a valószínűleg egy hasonlóság-eszme újjáéledésében reménykedik, miként Jugoszláviát is az elképzelt európai közös házhoz hasonlatos, kevesebb határral és több toleranciával körül (nem) bástyázott épületként szeretné látni. Sajátos módon azonban főleg országokról, területekről és népekről beszél, így elenyésző figyelmet szentel azoknak az egyéni tragédiáknak, amelyek az egyes személyek etnikai hovatartozásából (például a magukat

jugoszlávnak vallóknak a szétválás utáni további sorsából) vagy az adott helyzet szülte tehetetlenségéből, a kiúttalannak tűnő szituációból adódik.

Đilas könyvének nagy pozitívuma az, ami a nacionalizmuson és az aktuálpolitikán kívülesik. Vázolja Jugoszlávia (a jugoszláv térség) számára azt az utat, amely Európa felé, egy nyugodt és békés jövő felé vezet. Ez az út véleménye szerint a liberális demokrácia útja, amely az egyént helyezi előtérbe a kollektívum bármiféle értelmezésével (nemzethez, osztályhoz való tartozással) szemben; együttjár a szólásszabadság, a sajtószabadság és a politikai váltógazdaság előnyeivel; demokratikus és centralizált kormányzási formát és intézményrendszert hoz létre; egyenlő jogokat biztosít minden polgárának, függetlenül etnikai, nyelvi vagy vallási hovatartozásától; külpolitikai síkon előítéletektől mentes jószomszédi viszonyt kíván kialakítani, mind bel-, mind külpolitikai síkon felhagy a bűnbakkereséssel, ennek érdekében leszámol a politikai érdekeket szolgáló parahistorizálással, azaz objektív történetírást és történeteszemléletet követel meg; demokratikus és ideológiamentes hadseregre bízta hazája védelmét. Đilas interjút olyan higgadt, toleráns hangvétellel jellemzi, amely mentes minden uszítástól és sértő felhangtól, párbeszédre kész és alkalmas.

Elképzeléseinek hiányosságaira a valóság figyelmeztet, az a tény, hogy a háború időszaka az ő józan, racionalitáson nyugvó elveit és nézeteit nem igazolja. Đilas elképzel és leír egy olyan szituációt, amelynek létre kellene jönnie, a valóság azonban – a szerző idealizmusát cáfolva – éppen a leírtakkal ellenkező irányt vett. Đilas felvázol egy nyugati értelemben vett integrációt Jugoszlávia-tervként, bemutatja, hogy milyen kapcsolatba kellene állnia a különböző egységeknek egymással, milyen jogokkal kellene felruházni ezeket az egységeket, és milyen jogosítványa lenne a központi hatalomnak, a tények azonban nem valamiféle centralizált föderáció, hanem széttagolt és egymással rövid távon nem túl jó viszonyban lévő kisállamok felé mutatnak. Helytállóan képes felismerni és levezetni a különböző nemzetek által a bekövetkező szituációkra adott válaszlehetőségeket (lásd például a boszniai láncreakció bemutatását), de adós marad a lehetőségek valósággá érlelésnek módozataival, így örök optimistának tűnik fel, akinek interjút mindenki olvassa, csak az élet nem. Szolgáljon mentségére, hogy Đilas nem hadifilozófus, így a kiadót mindenképp igazolja az a szándék, hogy egy olyan gondolkodó nézőpontját közvetítse az olvasónak, akinek nézetei a háborús uszítás időszakának letűntével lesznek majd felhasználhatók, és aki egyúttal olyan véleményt fogalmaz meg, amely vitaképes álláspontot képvisel más országok politikusainak és gondolkodóinak szemében is. Aleksa Đilas véleménye nem a legpozitívabb a már nem létezőről, viszont igen pozitív elképzelést és hozzáállást mutat a még nem létezőt illetően, mindez pedig megvitatásra és továbbgondolásra teszi érdekessé könyve gondolatmenetét és mondanivalóját.

ZILAHY Tibor